

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.13

Бойчук А. Ю.,
кандидат юридичних наук, суддя
Приморського районного суду м. Одеси

ПОНЯТТЯ, ПРИЧИНИ І ОЗНАКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ДО ОНТОЛОГІЇ РОЗУМІННЯ

CONCEPT, CAUSES AND SIGNS OF OFFENSE: TO INTELLIGENCE ANTOLOGY

У статті розглядаються найбільш суперечливі аспекти вчення про правопорушення, проаналізовані ознаки дії та бездіяльності, зазначаються їх загальні та відмітні риси, розглянуті поняття та сутність правопорядку, його окремі види, характеризуються структура правопорушень, дана характеристика конкретних дій, що підпадають під дане визначення правопорушень.

Ключові слова: правопорушення, злочин, проступок, дія, бездіяльність, вина, деліктоздатність, суспільна небезпека, суспільна шкода, юридична конфліктологія.

В статье исследованы наиболее спорные аспекты учения о правонарушении, проанализированы признаки действия и бездействия, отмечены их общие и отличительные черты, рассмотрены понятие и сущность правонарушения, его отдельные виды, охарактеризована структура правонарушений, дана характеристика специфики деяний, подпадающих под данное определение правонарушений.

Ключевые слова: правонарушение, преступление, проступок, действие, бездействие, вина, деликтоспособность, общественная опасность, общественный вред, юридическая конфликтология.

The article deals with the most controversial aspects of the doctrine of the offense, analyzes the signs of action and inaction, identifies their common and distinctive features, considers the concept and essence of the offense, its separate types, characterizes the structure of offenses, describes the specifics of the acts that fall under the definition of offense.

Key words: offense, crime, misdemeanor, action, inaction, fault, delictuality, public danger, public harm, legal conflictology.

До недавнього часу дослідженню проблеми правопорушення в загальній теорії держави і права великої уваги не приділялося. Завдяки безпідставному акцентуванню лише на наслідках правопорушення в юридичній доктрині була фактично втрачена важлива деталь розгляду всього механізму юридичної відповідальності, а саме початок порушення права, який тягне за собою наслідки у вигляді застосування покарання. Незважаючи на актуальність і важливість проблеми, в низці підручників і навчальних посібників тема правопорушення взагалі не розглядається, або розглядається дуже стисло і схематично. Хоча феноменологія правопорушення виступає не тільки як центральна в теорії права, а й як опорна в розумінні діяльності права, ефективності його впливу, результативності правових норм, що його складають – а звідсиля, й як гуманістична феноменологія, бо визначення правопорушення, встановлення за його скоєння відповідальності, її застосування, включаючи відновлення первісного стану суспільних відносин, що існував до виникнення правопорушення, – є основоположними в теорії прав людини і громадянина, особливо з позицій реалізації найважливіших конституційних принципів законності, рівності та справедливості.

Враховуючи могутні процеси демократизації суспільного і державного життя, поступово все більше вчених в своїх працях акцентують увагу на проблематиці правопорушення. Так, А.Б. Венгеров вважав, що правопорушення має глобальний інтерес для

теорії держави і права, винятковий інтерес для теоретичного і практичного правового знання [1, с. 564]. Бо, дійсно, глибокий системний аналіз проблеми правопорушення дозволяє законодавцю вчасно реагувати на реалії теперішнього часу, вносити зміни до переліку правопорушень, проводити їх криміналізацію і декриміналізацію, з огляду на ступінь суспільної небезпеки змінювати види і розмір покарання, що застосовується до правопорушника, – в підсумку, враховувати всі складові частини, необхідні для досягнення результативності під час залучення до юридичної відповідальності.

Актуалізація й об'єктивізація проблематики, присвяченої правопорушенню, посилюється ще й тим, що в сучасних умовах стають все більш рухливими кордони, що розділяють правову поведінку на правомірну і неправомірну. Однак правове регулювання правової поведінки, не дивлячись на зміни, нерідко залишається формально застарілим, істотно відстаючи від життя.

Сучасний стан дослідження проблеми. Правопорушення – це феномен, який протягом багатьох років викликав пильну увагу представників теоретичного спрямування всіх суспільних наук, бо це питання вивчалось філософією, соціологією, психологією, а також спеціальними юридичними науками. Теоретичну базу дослідження становлять роботи теоретиків права і представників галузевих наук: Д.М. Бахраха, С.М. Братуся, А.Б. Венгерова, Б.О. Зайчука, О.В. Зайчука, В.М. Кудрявцева,

В.В. Лазарева, О.Е. Лейста, О.В. Малька, Н.С. Кузнецової, М.І. Матузова, С.А. Комарова, Н.М. Оніщенко, І.С. Самощенко, М.Х. Трайніна, Р.Л. Фарукшина, А.Г. Хачатурова, А.С. Шабурова та ін.

Але слід зазначити, що сучасні методологічні проблеми, що виникають у правовому житті держави і суспільства і безпосередньо торкаються правопорушень, у більшості своїй залишаються без наукового супроводження та забезпечення, що, з одного боку, є свідченням мінливих трансформацій у політичній, економічній, культурній сферах життя, а з іншого – пасивністю у сфері доктринального забезпечення наведених процесів. Тому об'єктувалась і назріла потреба в новому підході до розуміння феноменології правопорушення – проступків і злочинів, правових проблем, їх сутності, причин, умов їх здійснення, наслідків, форм і засобів боротьби з ними.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі доктринальних позицій, що знайшли своє відображення в юридичній літературі, в процесі аналізу чинного законодавства і статистичних даних охарактеризувати правопорушення, як самостійну правову категорію визначити специфіку правопорушень і юридичної відповідальності, передбаченої за їх вчинення.

Серед вчених і юристів немає чіткої і єдиної думки про те, що ж являє собою правопорушення, яка їхня юридична сутність і основна причина їх здійснення. Одну з дефініцій цього соціального феномену дає А. Д. Дмитрієв: «Правопорушення – це винне, протиправне діяння, вчинене деліктоздатною особою» [2, с. 305]. Вважаємо, що в цьому визначенні відображені основні ознаки правопорушення:

1. Будь-яке правопорушення є діянням, тобто дією або бездіяльністю. Причому дія – це акт активної поведінки. Бездіяльність визнається діянням, якщо по ситуації або службовому обов'язку особа зобов'язана була вчинити будь-які дії, але не зробила цього (онтологічний критерій. – Авт.).

2. Будь-яке правопорушення є протиправним – тобто являє собою порушення заборон, ясно, чітко і недвозначно зазначених у законі, в підзаконних актах, або є невиконанням обов'язку, що впливає з нормативно-правового акту (негативно-аксіологічний критерій. – Авт.). У цивілізованому суспільстві за межами заборони немає і правопорушення, тобто діє принцип: дозволено все, що прямо не заборонено законом. Заборона (опис правопорушення) точно викладена в законі, який не може застосовуватися за аналогією або тлумачитися в широкому розумінні.

3. Правопорушення є не просто антисоціальною поведінкою, а найбільш шкідливою антигромадською поведінкою (гносеологічний критерій. – Авт.). За ступенем шкідливості розрізняють злочини і проступки. Більш детальна оцінка цих двох явищ буде дана нижче.

4. Правопорушення є винним діянням. Вина – це психічне ставлення суб'єкта права до скоєного ним протиправного діяння, шкідливого для суспільства, держави, інших осіб (психологічний критерій. – Авт.). Тобто винність діяння проявляється в

спрямованості волі суб'єкта і його психічному відношенні до скоєного. Протиправне діяння тільки тоді розглядається як правопорушення, коли в цьому діянні проявилася воля особи, яка його вчинила. Суб'єкт права проявляє індивідуальну волю шляхом вибору і здійснення того чи іншого варіанту поведінки в конкретних відносинах. Протиправне діяння, вчинене особою, яка в силу об'єктивних обставин була позбавлена вибору того чи іншого варіанту поведінки, не може бути правопорушенням. У таких випадках скоєне не залежить від волі особи. Ось чому саме по собі протиправне діяння ще не свідчить про негативне ставлення особи до охоронюваних законом відносин, громадських інтересів. Для правильної юридичної оцінки протиправного діяння як правопорушення необхідно визначити стан і спрямованість волі правопорушника, тобто його провини. Звідсіля вина є одним із найважливіших юридичних понять. Розрізняють дві форми вини: умисел і необережність.

5. Нарешті, правопорушенням визнається діяння, що скоєне деліктоздатною особою (суб'єктно-якісний критерій. – Авт.). Правопорушення характеризується проявом волі особи, здатної усвідомлювати свої вчинки, діяти розумно. Тому суб'єктами правопорушення не можуть бути малолітні, душевнохворі.

Деліктоздатністю називається визнана законом здатність особи усвідомлювати значення своїх протиправних діянь і нести за них юридичну відповідальність. Деліктоздатністю володіють не тільки фізичні, але і юридичні особи, і держава в особі її органів.

6. Також загальною ознакою правопорушення є його властивість породжувати юридичну відповідальність, тобто різні встановлені законом несприятливі (негативні) наслідки для правопорушника (негативно-праксеологічний критерій. – Авт.). Важливу роль у розумінні правопорушення грають такі категорії, як суспільна небезпека і суспільна шкода. Даному питанню необхідно приділити особливу увагу, оскільки безпосередньо і саме з ним є пов'язаним питання криміналізації та декриміналізації протиправних діянь. У радянській юридичній науці одним із перших звернув увагу на категорію «суспільна небезпека» М.Д. Шаргородський, який розумів під нею конкретні дії, вчинені в конкретних умовах, і небезпеку осіб які їх вчинили [3, с. 245].

Більшість вчених справедливо ділять правопорушення за таким критерієм, як ступінь суспільної небезпеки, або характером і ступенем соціальної шкідливості, а також у залежності від санкцій за їх вчинення – на проступки і злочини. Одні фахівці вважають, що суспільна небезпека властива тільки злочинам, оскільки проступки не загрожують суспільству, державі, не зазіхають на суспільний і державний лад. Суспільна небезпека – якісна характеристика суспільної шкідливості. «Усі правопорушення є суспільно небезпечними, але тільки частина з них є суспільно шкідливими», – вважають М.І. Абдуллаєв і С.А. Комаров [4, с. 452]. Аналогічну

позицію займають Є.В. Кузнецов і В.П. Сальников. Вони вважають, що «правопорушення – це проти-правне, вольове, винне діяння осудної (деліктоздатної) і дієздатної особи, що завдає шкоди державі, соціуму або індивіду, тобто діяння шкідливе, але не суспільно небезпечне», а злочин – «суспільно небезпечне, закріплене кримінальним законом, таке, що морально засуджується, винне, каране діяння, що посягає на цінності, які визнаються в суспільстві і державі, а проступки – такий вид правопорушень, що посягають на управлінські, трудові, майнові та інші відносини і не досягають ступеня суспільної небезпеки злочину» [5, с. 148].

Разом із тим слід наголосити на тому, що автор дотримується іншої позиції, що базується на твердженні, відповідно до якого суспільна небезпека властива всім правопорушенням, якщо під нею розуміти шкоду. Заподіяння шкоди має два аспекти – юридичний та фактичний, як і підстави юридичної відповідальності. Наслідком апологетики даного підходу є поділ усіх правопорушень за таким критерієм, як ступінь суспільної небезпеки. Так, Г.В. Назаренко стверджує, що суспільна небезпека має два показники: її характер (якісна ознака) та її ступінь (кількісна ознака). Причому характер суспільної небезпеки залежить в першу чергу від цінності об'єкта посягання, а ступінь суспільної небезпеки визначається розміром заподіяної шкоди [6, с. 102].

Дослідник В.І. Гойман, у свою чергу, розуміє поняття «суспільна небезпека» і «громадська шкідливість» як синоніми. «Громадська шкідливість, небезпека – основна об'єктивна ознака, визначальна риса правопорушення і його основоположна об'єктивна підстава, що обмежує правомірне від неправомірного». Цей вчений вважає, що громадська шкідливість проявляється в тому, що правопорушення завжди є пов'язаним із посяганням на пріоритети і цінності людського суспільства. Вони дезорганізують нормальний ритм життєдіяльності суспільства, вносять у нього елементи напруженості і конфліктності» [7, с. 197]. Шкода, що наноситься правопорушником, може бути матеріальною, моральною, вимірюваною і незмірною, фізичною і духовною, значною і незначною, відновлюваною та невідновлюваною.

Важливе наукове і практичне значення має розробка критеріїв визначення ступеня суспільної небезпеки. Так, В.К. Бабасєв, В.М. Баранов, В.А. Толстик перераховують такі критерії визначення ступеня суспільної небезпеки:

1) значимість регульованих правом суспільних відносин, що є об'єктом протиправного посягання (соціальний критерій. – Авт.);

2) розмір заподіяної шкоди – якщо він значний, то діяння за законодавством визнається, як правило, злочином, якщо ні – проступком (матеріальний критерій. – Авт.);

3) спосіб, час і місце вчинення протиправного діяння (діяльнісно-хронотопусний критерій. – Авт.);

4) особистість правопорушника – проступки, на відміну від злочинів, не виражають суспільної

небезпеки самої особистості [8, с. 176] (суб'єктний критерій. – Авт).

Слід також зазначити, що в діяльнісному аспекті правопорушення – це, перш за все, поведінка. Мабуть, із тих самих далеких часів, коли зародилося право і з'явився його нерозлучний супутник і антагоніст – правопорушення, теоретико-правова думка шукає відповідь на питання – які причини і форми правопорушення. Чому виникає поведінка (дії або бездіяльність), що порушує правові принципи, правила, приписи ?

Тому є об'єктивним та обґрунтованим, що теоретики розглядають співвідношення між законодавством і відхиленнями від нього, вивчають і дають загальну оцінку заходам запобігання правопорушення.

Необхідно відмітити, що у вітчизняній теорії права в 30-50-ті роки ХХ ст. була сформульована оригінальна концепція причин злочинів, що мала суттєву ідеологічну основу. Так, вважалося, що соціалізм, як антипод капіталізму, замінюючи приватну власність, ліквідує соціальні корені злочину і не повинен мати злочинність. Але час минав, і на подив будівельників соціалізму, саме в соціалістичному суспільстві збереглися злодії і бандити. Щоб дати оцінку ситуації, що склалася, в наукових роботах з'явилася «свідома» концепція причин злочину. Пояснення було зведено до особистості злочинця, в якого зберігаються «пережитки капіталізму у свідомості». Однак у 60-і роки ця концепція стала піддаватися критиці за те, що не могла і не змогла пояснити наявність «пережитків капіталізму» у свідомості нового покоління людей, що не знали звичаїв «капіталізму». На зміну цій ідеалістичній концепції деякі вчені (послідовники італійського криміналіста Ч. Ламброзо) висунули біологічну концепцію, в якій стверджувалося, що існує генетична схильність до злочинної діяльності, до патологічних змін у психіці, які врешті-решт сформують із людини злочинця. Наприкінці 70-х років у вітчизняній теорії права стався перелом. Соціологічні дослідження підтвердили, що живильне середовище для багатьох правопорушень створюють психологічні уявлення про те, що соціалістична власність – це «нічия» власність, що «все навколо мое». У той же час з'ясовується, що причиною багатьох правопорушень є невідповідність конкретних законів тенденціям суспільного розвитку, історично сформованим пластам духовного життя, стереотипам поведінки [1, с. 565].

Філософський же підхід виходить з уявлень про свободу волі, можливості вести себе у відповідності зі своїми бажаннями, без зовнішнього примусу. Серед палітри рівності особливе місце займає «виборна» концепція причин правопорушення. Зрозуміло, що матеріалістична концепція природи правопорушень не протистоїть «виборній». Але «виборна» концепція залишає останнє слово за людиною, за її свідомістю і волею.

Одна з теорій, що найбільш вдало, на думку автора, розкриває сутність правопорушень, – це теорія конфліктів. Останнім часом у науковій літературі

все більше дослідників присвячують свої праці конфліктологічним проблемам або враховують важливість прогнозування та вирішення конфліктів у сфері фінансових правовідносин [9, с. 68–76]. Вивченням причин, форм і динаміки конфліктів, шляхів їх попередження та вирішення за допомогою правових методів займається юридична конфліктологія. Вивчення і використання основ конфліктології сприяє оцінці суб'єктів правовідносин від негативних наслідків своєї поведінки. Предметом юридичної конфліктології є не тільки юридичний конфлікт у вузькому сенсі слова, а й можливі механізми впливу права на інші види конфліктів із метою профілактики правопорушень; виходячи з практики нормотворення і пов'язаної з нею правозастосовною діяльністю, профілактика правопорушень здійснюється непрямым шляхом через вдосконалення нормативно-правової бази правовідносин.

Енциклопедичний словник дає нам таке загальне визначення конфлікту: «Конфлікт – зіткнення інтересів, позицій, яке супроводжується конфронтацією, суперництвом, конкуренцією або протиборством його учасників» [10, с. 335]. У нашому випадку це юридичний конфлікт. Він визначається як такий конфлікт, який важко долається, викликаний несумісністю поглядів, інтересів, цілей та потреб суб'єктів та учасників юридичної діяльності, в якому спір так чи інакше пов'язаний із правовими відносинами сторін, де суб'єкти, мотивація їхньої поведінки, об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а сам конфлікт має правові наслідки [11, с. 336]. Тобто у функціональному аспекті юридичний конфлікт – це протиборство двох або кількох суб'єктів, обумовлене протиборством або несумісністю їхніх інтересів, потреб, цінностей. Його особливостями є такі:

- 1) зв'язаність конфлікту правовими відносинами, наявність правових ознак суб'єктів чи об'єкта конфлікту;
- 2) можливість вирішення правовими засобами;
- 3) галузева визначеність конфлікту;
- 4) наявність юридичних наслідків;
- 5) можливість застосування примусових засобів у процесі вирішення конфлікту;
- 6) вирішення конфлікту в межах спеціальної юридичної процедури.

Необхідно також відзначити, що в західноєвропейській соціології склалися два підходи до конфлікту. Перший підхід базується на точці зору структурного функціоналізму і теорії «людських відносин». Відповідно до цього підходу конфлікти в суспільній системі зустрічаються, але вони носять тимчасовий характер і скоріше не вписуються у функцію системи, а являють собою відхилення від норми суспільної поведінки. Звідсіля, природа їх не об'єктивна, а носить суб'єктивний характер. При іншому підході, прихильником якого є автор даної статті, конфлікт

розглядається як явище природне, закономірне для суспільства. Тут, вважаємо, слід погодитись із доктринальною позицією, що нормальний стан суспільства – це конфлікт; природа конфлікту при цьому пояснюється соціально-психологічними факторами або ж особливостями соціальної структури. Причому, на слухну думку А.К. Саркісова, прихильники першого напряму зосереджуються на розробці концепції індивідуалізації конфлікту. Прихильники другого напряму розглядають конфлікт у плані конфронтації соціальних груп [12, с. 9].

Автор статті погоджується з представниками доктрини, які відзначають два види правових засобів, які можливо використовувати в механізмі регулювання юридичних конфліктів:

1) відносно їх позитивного регулювання – вони спрямовані на створення і підтримку за допомогою правових норм оптимального поєднання, гармонізації суперечливих сторін конфлікту;

2) таких, що спрямовані на поступове подолання відмінностей між сторонами конфліктів (шляхом встановлення заохочувальних норм).

Резюмуючи викладене вище, можна констатувати:

1) попри велику кількість наукової літератури з проблем правопорушень, кількість самостійних розробок у цій області є вкрай недостатньою. Теоретичні дослідження базуються на розробках галузевих наук, при цьому висновки науки кримінального права про поняття, ознаки та склад злочину лежать в основі загальнотеоретичного поняття правопорушення, і це автоматично поширюється на правопорушення, що виникають в інших галузях права, вже априорі їх криміналізуючи і негативно впливаючи на становлення об'єктивно обумовленої, адекватної та зваженої теорії про правопорушення;

2) вважаємо, що тільки за умови творчого синтезу основних ознак всіх видів правопорушень, шляхом їх попереднього виявлення відповідно до положень, встановлених загальнотеоретичними категорійними установками, можливе створення спільного поняття правопорушення;

3) у даний час процес попередження правопорушень все ще не має загальної правової бази. Відповідні профільні правові норми розкидані по різних галузях законодавства, часто носять фрагментарний, не узгоджений між собою характер, і тому не сприяють консолідації профілактичної діяльності різних її суб'єктів. Звідсіля об'єктивувалась і назріла необхідність у кодифікації законодавства про профілактику правопорушень та про формування на цій основі нової комплексної галузі законодавства;

4) для вивчення питань профілактики правопорушень конче потрібним є використання теоретичних наробок і практичних можливостей юридичної конфліктології, виходячи з її актуалізації як нового, перспективного напряму юридичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. М., 1998. 636 с.
2. Общая теория права: Учебник для юридических ВУЗов / Под общ. ред. А.С. Пиголкина. М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. 384 с.
3. Поцелуев Е.Л. Виды правонарушений в современной учебной литературе по теории права: критический анализ. Известия высших учебных заведений. Правоведение. 2004. № 5. С. 244–257.
4. Абдуллаев М.И. Проблемы теории государства и права. СПб.: Питер, 2003. 576 с.
5. Кузнецов Э.В. Наука о праве и государстве. М.: Из-во «Герда», 1999. 410 с.
6. Назаренко Г.В. Общая теория права и государства: Учебный курс для вузов. М.: Ось-89, 2003. 176 с.
7. Общая теория государства и права: Учебник / под ред. В.В. Лазарева. М.: Юристъ, 1994. 470 с.
8. Бабаев В.К. Теория права и государства в схемах и определениях: Учебное пособие. М.: Юристъ, 1998. 256 с.
9. Крохина Ю.А. Юридический конфликт в финансовой сфере: причины, сущность и процедуры преодоления. Журнал российского права. 2003. № 9. С. 68–76.
10. Конфлікт // Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Укр. Енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 335.
11. Юридичний конфлікт // Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Укр. Енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 336.
13. Саркисов А.К. Юридическая конфликтология в сфере налоговых отношений: особенности становления. Финансовое право. 2005. № 10. С. 8.